

inż. arch. Marta Koślaga, inż. arch. Piotr Lis

Politechnika Łódzka

Wydział Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska

Koło Naukowe Studentów Architektury „IX Piętro”

Doi: 10.34658/9788366741072.11

Modernizm nieoczywisty, czyli Łódź u progu XX wieku

Niniejsza praca stanowi rozprawę o przejawach pierwszych znamion modernizmu na terenie Łodzi, przybliżając moment, kiedy architektura z epoki historyzmu spotkała modernistyczną. Moment, kiedy słynny „łódzki detal” zaczął stopniowo zanikać z fasad nowo powstających budynków. Badania oparto na kilku wybranych obiektach łódzkiej architektury z początku XX wieku.

słowa kluczowe: *modernizm łódzki, secesja łódzka, łódzki detal, początki modernizmu*

Łódź, rozpoznawana jest przede wszystkim jako miasto przemysłowe, tworzące unikatowy zespół urbanistyczno-architektoniczny, pochodzący z przełomu XIX i XX wieku, z epoki historyzmu. Autorzy artykułu przyjęli sobie za zadanie przybliżyć czytelnikowi moment, kiedy to u progu XX wieku, zaczęto radykalnie zrywać z odniesieniami historycznymi, dążąc do ukształtowania nowych form. Warto zwrócić w tym miejscu uwagę na aktualną w tym czasie architekturę secesyjną. Pomimo niezaprzeczalnej, wzajemnej zależności pomiędzy terminami „secesja” (*Art Nouveau, Jugendstil*) i „modernizm”, bazującymi na wspólnej genezie wynikającej z podobnych poszukiwań nowych rozwiązań artystycznych, należy terminy te traktować jako odrębne kategorie stylowe. Wprawdzie przenikały się one na początku XX wieku, jednak zauważyć można zdecydowane znikanie dekoracyjnych motywów secesyjnych już około 1910 roku, które konsekwentnie ustąpiły miejsca modernistycznym prostym formom, eliminującym detal z elewacji. Rozważając problematykę początków modernizmu na terenie Łodzi, należałoby więc przyjrzeć się wnikliwie również architekturze secesyjnej, uwzględniając wspomniane związki obu konwencji stylowych¹.

Za punkt wyjściowy rozważań, można przyjąć wydany 9 sierpnia 1899 roku, 34. numer „Gońca Łódzkiego”. W rubryce zatytułowanej „Kronika”, można znaleźć informację, wskazującą, w jaki sposób w tamtym czasie, pojmowane było pojęcie „modernistyczny”:

„Front domu firmy Krusche i Ender przy ul. Piotrkowskiej ozdobiony został rękami malowidłami w charakterze modernistycznym. Jest to już drugi dom w ten sposób upiękaszony i należy przyznać, że wśród jednostajności kolorów, jakimi malują kamienice, ten sposób ożywia i urozmaica banalny ogólny wygląd całego szeregu domów.”² [w cytacie zachowano pisownię oryginalną].

1 K. Stefański, B. Ciarkowski, *Modernizm w architekturze Łodzi XX wieku*, Łódź 2018, s. 7-8

2 *Kronika. Nowy dom*, [w:] „Goniec Łódzki”, nr 34, Łódź 1899, s. 2

Ryc. 1. Kamienica przy ul. Piotrkowskiej 143. Fot. M. Koślaga

Ryc. 2. Kamienica przy ul. Piotrkowskiej 43. Fot. M. Koślaga

Ryc. 3. Kamienica przy ul. Piotrkowskiej 37. Fot. M. Koślaga

W ten sposób po raz pierwszy w odniesieniu do łódzkiej architektury pojawił się termin „modernizm”. Zastosowany jednak wielce nieprecyzyjnie, odnosząc się raczej do dekoracji pokrywającej fasadę budynku, pomijając całkowicie formę, której już znacznie bliżej jest do secesji. Wspomniane „modernistyczne”³ malowidła, mamy okazję oglądać również współcześnie. Zdobią one kamienicę, wzniesioną w latach 1898 - 1899 przez jednego z najbardziej znaczących w tym czasie architektów - Dawida Lande. Budynek, łączył w sobie motywy renesansowe, manierystyczne oraz późnogotyckie. Gdy w 1924 roku została podwyższona o dwa piętra, przypuszcza się, że dekoracja malarska, nie odpowiadając już obecnym trendom projektowym czy estetycznym, została zamalowana. W 1996 natrafiono na nią podczas prac renowacyjnych, a następnie zrekonstruowano⁴. Malowidła przedstawiały smoki o wijących się ciałach, stylizowane kwiaty słonecznika oraz inne rośliny o płynnych formach, bliskich sztuce wczesnej secesji, kształtującej się w kręgu belgijsko-francuskim.

Jeśli jednak pominiemy te „modernistyczne” dekoracje, za pierwszy obiekt w nowoczesnym, secesyjnym stylu możemy uznać kamienicę, znajdującą się pod adresem ul. Piotrkowska 43⁵. Zaprojektował ją architekt Gustaw Landau-Gutenteger, który kamienicą tą rozpoczął swoją wielką secesyjną karierę. Obiekt zaledwie dwupiętrowy, wciśnięty w zwartą zabudowę, powstał w miejscu wcześniejszego budynku. Zarówno w planie jak i bryle kamienica miała formę typową dla tego rodzaju śródmiejskich budynków mieszkalnych z funkcją handlową w parterze. O walorach obiektu decydowało rozwiązanie fasady z bogatą dekoracją floralną nałożoną

3 K. Stefański, B. Ciarkowski, op. cit.,

4 K. Stefański, *Atlas architektury dawnej Łodzi do 1939 r.*, Łódź 2003, s. 84-85

5 APL, RGP WB, sygn. 8710

na gładkie lico. Akcent dominujący tworzy środkowy ryzalit, lekko podwyższony i zwieńczony małą kopułą, zakończoną kulą zakomponowaną z motywu liści.

Jednak to w obiekcie powstałym dwa lata później, bo w 1903 roku, kamienicy przy ul. Piotrkowskiej 37, można doszukać się pierwszych wyraźnych oznak, charakterystycznych dla architektury modernistycznej. To czteropiętrowa bryła, z wykuszem środkowym zwieńczonym smukłą kopułą. Zastosowano tu nowoczesną, żelazną konstrukcję z pionowych słupów i poziomych belek oraz cienkich żelbetowych ścian. Wyraziste, wertykalne podziały elewacji oraz oszczędnie stosowany detal - to wszystko wyraźne cechy architektury modernistycznej. Tak właśnie prezentowały się pierwsze oznaki nowoczesnego stylu, jednak na szczytowy moment swojej popularności dane im będzie jeszcze kilka lat poczekać.

Lata 1909 – 1914 to bez wątpienia jeden z najlepszych okresów w dziejach łódzkiej architektury, pozostawiający za sobą wiele ważnych obiektów. Wczesnomodernistyczne rozwiązania były idealną odpowiedzią na panujący w tym czasie ożywiony ruch budowlany. Coraz częstsze stało się zastosowanie żelaznych belek i żelbetu w konstrukcji budynków⁶, jednocześnie dążąc do uproszczeń w formie architektonicznej. Duże, proste otwory okienne nadawały podziały elewacjom. W odniesieniu do zewnętrznej dekoracji architektonicznej, widoczne jest dążenie do jej ograniczania oraz rezygnacja ze stosowania form historycznych, powielanych w sposób dosłowny, na rzecz daleko idącego ich przekształcania, dążenia do geometryzacji i syntetyzacji. Chętnie stosowane na przełomie pierwszej i drugiej dekady XX wieku motywy secesyjne, zaczęły zanikać już przed rokiem 1914. Zaś około 1910 roku, największą popularność zdobyły dostojne, surowe motywy neoklasyczne. Detal stosowano tu oszczędnie, łącząc go z nowatorskimi wczesnomodernistycznymi rozwiązaniami konstrukcyjnymi⁷.

Ewenementem w tym czasie był dom handlowy firmy Schmechel i Rosner wybudowany w 1909 roku przy ul. Piotrkowskiej⁸. Obiekt wyróżnia się zastosowaniem żelaznej konstrukcji nośnej oraz dużej przeszklonej witryny, obejmującej również antresolę, zamkniętą łukiem koszowym. Cofniętą elewację piętra ozdobiła dekoracja w stylu secesyjnym – po bokach płynnie ukształtowane kwiaty lili, w centrum stylizowany kaduceusz⁹. Są to motywy, biorąc pod uwagę czas powstania, mocno spóźnione stylistycznie, bliskie wcześniejszej fazie secesji¹⁰. Wytlumaczeniem tego zapóźnienia może być fakt, że kompozycja fasady budynku, jest wyraźnie wzorowana na paryskiej kamienicy z 1900 roku¹¹.

6 W 1911 r. w warszawskim „Przeglądzie Technicznym” stosowanie „żelazobetonu” anonsowała łódzka firma Paweł Holc i S-ka

7 K. Stefański, B. Ciarkowski, op. cit.

8 *Kronika. z handlu i przemysłu*, „Rozwój” 1909, nr 73, s. 6;

9 S. Łukawski, *Łódzka secesja...*, op. cit., s. 49-51,

10 W. Jordan, op. cit., s. 198

11 B. M. Walczak, *Inspiracja czy plagiat – refleksje na temat genezy jednego z łódzkich zabytków*, [w:] *Inspiracje-Metamorfozy-Refleksje. Sztuka w Łodzi (7)*, red. K. Stanilewicz, Ł. M. Sadowski, A. Sumorok, Łódź 2017, s. 39 – 51

Ryc. 4. Dom handlowy firmy Schmechel i Rosner przy ul. Piotrkowskiej 100a.

Fot. M. Koślaga

Kolejnym obiektem wartym uwagi jest gmach Szkoły Zgromadzenia Kupców, gdzie obecnie znajduje się siedziba rektoratu Uniwersytetu Łódzkiego. Usytuowany został na trójkątnej, narożnej działce u zbiegu ulic Dzielnej i Trębackiej (obecnie Narutowicza i Uniwersytecka), w sąsiedztwie parku miejskiego (obecny park im. S. Staszica). Zwycięski projekt autorstwa znanej warszawskiej spółki Franciszka Lilpopa i Karola Jankowskiego został wyłoniony w ramach ogólnopolskiego konkursu, na projekt szkoły. Konkurs zorganizowany został w roku 1904. Z uwagi jednak na burzliwe wydarzenia rewolucji 1905 roku, budowę odłożono na spokojniejsze czasy. Do idei budowy powrócono 5 lat później, zlecając wykonanie nowych projektów łódzkim architektom – Piotrowi Brukalskiemu oraz wspomnianemu już wcześniej Gustawowi Landau-Gutentegerowi. Budynek swoją prostopadłościenną formą, nie wpisuje się w narożny plan działki. W obiekcie zastosowano konstrukcję, żelbetową, co pozwoliło na wprowadzenie rytmu dużych prostokątnych okien zapewniających dobre doświetlenie sal, takich jak pracownie fizyczne i chemiczne z laboratoriami, sale rysunkowe czy bibliotekę z czytelnią. Osiemnastoosiowa elewacja frontowa, urozmaicona została przez dwa ryzality boczne oraz płaski pseudoryzalit środkowy. Odnajdziemy tu wiele wyraźnych cech modernistycznych: zdecydowane podkreślenie rytmu pionowych i poziomych podziałów konstrukcyjnych oraz dużych otworów okiennych, proste zamknięcie elewacji i spłaszczone dachy. to wszystko bardzo subtelnie pokryte zostało detałem, utrzymanym w duchu późnej secesji wiedeńskiej¹².

12 S. Łukawski, *Łódzka secesja...*, op. cit. s. 52-54

Ryc. 5. Gmach Szkoły Zgromadzenia Kupców przy ul. prez. G. Narutowicza 68.
źródło: <https://expressilustrowany.pl/>

Ryc. 6. Dawne Gimnazjum Polskie przy ul. Więckowskiego 41. Fot. M. Koślaga

Pozostając przy łódzkich budynkach szkolnych, warto z pewnością wspomnieć jeszcze o budynku dawnego Gimnazjum Polskiego (obecnie I Liceum Ogólnokształcące im. Mikołaja Kopernika) położonym przy ulicy Więckowskiego. Obiekt zbliżony kubaturą oraz formą do wielkomiejskiej kamienicy. Jest to trzypiętrowy gmach, z dodatkowym wysokim poddaszem użytkowym. Fasada oblicowana została cegłą, wzbogacona kamiennym i tynkowanym detalem o uproszczonych formach. W partii wschodniej wieńczy ją szczyt o łagodnie zarysowanym profilu¹³. Oszczędny detal, duże okna i równie duże płaszczyzny ścienne, nie pozostawiają wątpliwości przy klasyfikacji tego obiektu do nurtu wczesnomodernistycznego.

Ryc. 7. Dom Handlowy Hirsbergów przy al. Kościuszki 19. Fot. M. Koślaga

Obok kamienic mieszkalnych oraz gmachów użyteczności publicznej, bardzo duże znaczenie w kształtowaniu krajobrazu łódzkiego miało budownictwo przemysłowe. Pełniło ono szczególną rolę w upowszechnianiu nowych rozwiązań technicznych i nowych form. Wprowadzenie konstrukcji szkieletowych przy użyciu belek stalowych i żelbetowych pozwoliło na silne „odmaterializowanie” ściany, zwłaszcza w obiektach fabrycznych. Wyraziste cechy modernistyczne oraz dążenie do „dematerializacji” bardzo silnie uwidacznia się w gmachu budynku handlowo-biurowego wzniesionego przez małżonków Hirsbergów, w roku 1912, w centrum miasta przy ulicy Spacerowej 19 (obecna al. Kościuszki). Obiekt został wykonany w konstrukcji

13 K. Stefański, op. cit., s. 39 - 40

żelbetu szkieletowego w układzie słupowo-ryglowym ze stropami żelbetowymi. Niemal całą powierzchnię jego trzypiętrowej fasady wypełniają wielkie prostokątne okna, na ostatniej kondygnacji zamknięte spłaszczonymi łukami. W partii wieńczącej zdecydowano się wprowadzić delikatny detal klasyczny, stosując kimationy, astragal i kampanule¹⁴. Co ciekawe, wolną powierzchnię ścienną fasady wyłożono piaskowcem, co było zerwaniem z łódzką tradycją budowania ceglanych gmachów fabrycznych, zbliżając architekturę bardziej do niemieckich domów handlowych, których przykłady mogliśmy w tym czasie znaleźć chociażby w Berlinie czy Wrocławiu¹⁵.

Architektura modernistyczna Łodzi kojarzona jest przede wszystkim z obiektami ściśle wpisującymi się i naśladowującymi główne założenia modernizmu. Brak dawnego detalu na elewacjach, duże okna doskonale doświetlające wnętrza i podkreślające wertykalne lub horyzontalne podziały w kompozycji elewacji, pozostawione puste pola ścian oraz płaskie dachy to elementy, które od razu pozwalają na wstępne zidentyfikowanie obiektu jako pochodzącego z lat 20./30. XX wieku, czyli okresu uważanego za triumf modernizmu¹⁶. Jednak warto zauważyć, że architektura danego stylu nie wykształca swej tożsamości gwałtownie, jest ona natomiast wynikiem wieloletniego procesu i doświadczeń z wprowadzania nowych idei i elementów do budynków stylistycznie nawiązujących jeszcze do minionych czasów. Niezwykle ciekawym zagadnieniem dla autorów okazało się odnajdywanie takich elementów w obiektach, które na pozór wydawać by się mogło, że nie mają nic wspólnego z modernizmem oraz badanie w jaki sposób idee architektury modernistycznej zaczęły stopniowo pojawiać się w zabudowie Łodzi. Począwszy od łódzkiej secesji pierwsze zmiany zaczęły pojawiać się w kształtowaniu elewacji poprzez niejako „zdejście” wcześniejszego, typowego detalu oraz znaczne powiększenie otworów okiennych. Z czasem opracowanie elewacji przybierało coraz bardziej geometryczne kształty, podkreślając pionowe i poziome linie podziałów. Zmieniała się także stopniowo sama konstrukcja, wprowadzając żelazo i beton. Ostatecznie wczesnomodernistyczne obiekty posiadają całkowicie zmienioną konstrukcję na żelbetową, a powierzchnię fasady, choć posiadającą jeszcze skąpe detale, nawiązujące do przeszłości poprzez stosowanie kimationu czy astragalu, wypełniają w większości wielkie prostokątne okna. W ten sposób architektura Łodzi zaczęła zrywać z wcześniejszymi tradycjami budowania i ukazała nowy kierunek stylistyczny zabudowy miasta Łodzi.

14 M. Luszyński, A. Dytrych, *Założenia do programu prac konserwatorskich*, Łódź 2015, mps w posiadaniu biura Miejskiego Konserwatora Zabytków, s. 62-70

15 K. Kirschke, P. Kirschke, *Wrocławskie domy towarowe* [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 4: *Gmach*, red. J. Rozpędowski, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1998, s. 355-386

16 K. Stefański, B. Ciarkowski, *Modernizm...*, op. cit., s. 62-88

Archiwalia:

APŁ, RGP WB, sygn. 8710

Bibliografia:

- Jordan W., *W kręgu łódzkiej secesji*, Łódź 2019.
- Kirschke K., Kirschke P., *Wrocławskie domy towarowe* [w:] *Architektura Wrocławia, t.4: Gmach*, red. J. Rozpędowski, Wrocławski 1998.
- Kronika. Nowy dom, [w:] „Goniec Łódzki” nr 34, Łódź 1899.
- Kronika. Z handlu i przemysłu, [w:] „Rozwój” 1909, nr 73.
- Luszyński M., Dytrych A., *Założenia do programu prac konserwatorskich*, Łódź 2015.
- Łukawski S., *Łódzka secesja*, Łódź 1997.
- Olejniczak A., *Czy awangardowa architektura może być nowoczesna?*, [w:] „Rzut: kwartalnik architektoniczny” 2016, vol. 10 nr 3.
- Olenderek J. *Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa: Osiedla i obiekty mieszkalne*, Łódź 2012.
- Olszewski A., *Nowa forma w architekturze polskiej 1900-1925. Teoria i praktyka*, Wrocław 1967.
- Stefański K., *Atlas architektury dawnej Łodzi do 1939 r.*, Łódź 2003.
- Stefański K., *Gmachy użyteczności publicznej dawnej Łodzi*, Łódź 2000.
- Stefański K., Ciarkowski B., *Modernizm w architekturze Łodzi XX wieku*, Łódź 2018.
- Walczak B. M., *Inspiracja czy plagiat – refleksje na temat genezy jednego z łódzkich zabytków*, [w:] *Inspiracje-Metamorfozy-Refleksje. Sztuka w Łodzi (7)*, red. K. Stanilewicz, Ł. M. Sadowski, A. Sumorok, Łódź 2017.
- Zysiak A., Śmiechowski K., Piskala K., Marzec W., Kaźmierska K., Burski J., *From Cotton and Smoke: Łódź – Industrial City and Discourses of Asynchronous Modernity 1897–1994*, Jagiellonian University Press, Kraków 2018.

Unobvious Modernism - Lodz at the Beginning of the 20th Century

Summary

This dissertation is about first signs of modernism in the area of Lodz, describing the moment when the architecture of the historicism era met the modernist one. The moment when the famous 'detail of Łódź' started to gradually disappear from the facades of newly constructed buildings. The research was based on several selected objects of Lodz architecture from the beginning of the 20th century.

key words: lodz modernism, lodz secession, lodz detail, beginning of modernism